

૩. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

- (૧) શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની સ્મરણશક્તિ અસાધારણ હતી એમ શા પરથી કહેશો ?
- (૨) શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જીવદયા અને કરુણા કયા પ્રસંગમાંથી પ્રગટ થાય છે ?
- (૩) કયા પ્રસંગથી ગાંધીજી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા ?
- (૪) ગાંધીજીનો શ્રીમદ્ સાથેનો આધ્યાત્મિક સંબંધ સમજાવો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- રોજ સવારે મિત્રો કે પરિવારના સભ્યો સાથે યોગાસનો અને પ્રાણાયામ કરવાની ટેવ કેળવવી.
- યોગનાં વિવિધ આસનો અને તે દ્વારા થતા ફાયદા વિશેની માહિતી એકત્ર કરી વર્ગખંડમાં તેની રજૂઆત કરવી.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘નવું નવું વાંચવાની, સાંભળવાની, શીખવા-શીખવવાની વૃત્તિ પ્રબળ હતી. વાંચે, ભણે, ભણાવે તે બધું આપોઆપ યાદ રહી જતું.’

અહીં પહેલા વાક્યમાં વાંચવું, સાંભળવું અને શીખવું એ ત્રણ ક્રિયાઓ એકસાથે મૂકીને લેખકે ટૂંકમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો પરિચય આપી દીધો છે. એ જ રીતે બીજા વાક્યમાં પણ વાંચવું, ભણવું, ભણાવવું આ ત્રણ ક્રિયાઓથી એમના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતા બતાવી દીધી છે. એકસાથે વપરાતાં આ ક્રિયાપદો પણ વ્યક્તિચિત્ર કેવું અસરકારક રીતે ઉપસાવી દે છે તે જુઓ!

શિક્ષકની ભૂમિકા

સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાની તીવ્ર સંકલ્પશક્તિ, દૃઢ મનોબળ અને સતત પ્રયાસથી પોતાના શ્રેષ્ઠ સ્થાને પહોંચી શકે છે, માણસમાંથી મહાત્મા બની શકે છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને સમજ આપવી. ગાંધીજીનું ઉદાહરણ આપી શકાય.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિઓ એ સાધનાનું પરિણામ છે અને તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી શતાવધાની શક્તિ સૌ કોઈ માટે સહજ નથી. સ્વાર્થ નહિ પણ પરમાર્થ, પોતાના માટે નહિ પણ લોકહિતાર્થે જીવનાર સાધુ, સંતો, ભક્તો, સાધકોએ આ દેશને ઊજળો બનાવ્યો છે તે વિશે અન્ય ઉદાહરણો સહિત વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી. યોગનું મહત્ત્વ સમજાવી યોગ્ય જીવનશૈલી તરફ વળે તેવા પ્રયત્નો કરવા.

●

વ્યાકરણ

એકમ 5

છંદ

‘છંદ’ એટલે શું ? છંદનો લાક્ષણિક અર્થ ‘આવર્તન’ થાય છે. છંદમાં પણ કશાકનું આવર્તન છે. માત્રાનું આવર્તન હોય છે. લઘુ-ગુરુની માત્રાના આવર્તન દ્વારા જુદી જુદી લયભાત ઉપસાવવામાં આવે, તે લયભાત એટલે છંદ. આ જ લયભાત કૃતિને વધુ રોચક બનાવે છે.

એટલે કે કવિતામાં અક્ષર કે માત્રાની એવી મેળવણી કરવામાં આવે કે જે સાંભળતા આનંદ મળે, તેને ‘છંદ’ કહી શકાય. છંદના વૈદિક છંદ, અક્ષરમેળ છંદ, માત્રામેળ છંદ અને સંખ્યામેળ છંદ - એવા મુખ્ય વર્ગો કરવામાં આવે છે. ગુજરાતીમાં વૈદિક છંદ અને સંખ્યામેળ છંદને અક્ષરમેળ છંદમાં જ સમાવી લેવામાં આવ્યા છે. તેથી આપણે છંદના મુખ્ય બે પ્રકારનો અભ્યાસ કરીશું : અક્ષરમેળ છંદ અને માત્રામેળ છંદ.

અક્ષરમેળ (રૂપમેળ) છંદ :

જે પંક્તિના અક્ષર તથા ગણ નિશ્ચિત હોય તેને અક્ષરમેળ છંદ કહેવાય. (આ પ્રકારના છંદમાં માત્રા નિશ્ચિત નથી હોતી. તેથી માત્રા તપાસવાની નથી હોતી.) ઈન્દ્રવજ્ર, વસંતતિલકા, મંદાકાન્તા, શિખરિણી, સ્નગ્ધરા આદિ અક્ષરમેળ છંદ છે.

માત્રામેળ છંદ: જે પંક્તિની માત્રા નિશ્ચિત હોય તેને માત્રામેળ છંદ કહેવાય. (આ પ્રકારના છંદમાં અક્ષરસંખ્યા નિશ્ચિત નથી હોતી. તેથી અક્ષરસંખ્યા તપાસવાની રહેતી નથી.) ચોપાઈ, દોહરો સવૈયા, હરિગીત વગેરે માત્રામેળ છંદ છે. જેમાં ચોપાઈ જેવા સમવૃત્ત તથા દોહરા જેવા અર્ધસમવૃત્તનો સમાવેશ થાય છે.

અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ છંદના બંધારણને સમજવા માટે લઘુગુરુ માત્રાનો ઉપયોગ થાય છે. આ લઘુ-ગુરુના માપના નિયમો નીચે મુજબ જોઈ શકાય :

નિયમ 1 : અક્ષરનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો લઘુ ગણાય અને દીર્ઘ હોય તો ગુરુ ગણાય.

નિયમ 2 : જોડાક્ષરના ઉચ્ચારનો ભાર જો જોડાક્ષરની આગળના અક્ષર પર આવતો હોય તો આગળનો અક્ષર લઘુ હોય કે ગુરુ - ‘ગુરુ’ જ ગણાય છે. જેમકે, ‘તૃષા’ શબ્દમાં ‘તૃ’ તેના ‘ઋ-’ સ્વરને કારણે લઘુ સ્વર છે. પરંતુ ‘તૃપ્તિ’માં ‘તૃ’નો ઉચ્ચાર થોડો બદલાઈ જાય છે, તે દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે. કારણ કે જોડાક્ષર ‘પ્તિ’ ઉચ્ચારતાં પહેલાં તેનો ભાર ‘તૃ’ના ઉચ્ચાર સાથે ભળે છે. તેથી ‘ઋ-’ હ્રસ્વ સ્વર હોવા છતાં દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે.

નિયમ 3 : ‘અં’ એટલે કે અનુસ્વાર સાથેનો કોઈ પણ સ્વર દીર્ઘ હોય છે. એટલે કે અ, ઇ, ઉ આદિ હ્રસ્વ સ્વર છે, પરંતુ ‘અંગ, ઈંદુ, ઉંમર’ આદિ શબ્દોમાં અનુસ્વાર હોવાથી અહીં આ સ્વરો ગુરુ છે.

નિયમ 4 : અક્ષરમેળ છંદમાં છેલ્લો અક્ષર હંમેશાં ગુરુ ગણાય છે. એટલે કે છેલ્લો અક્ષર હ્રસ્વ સ્વર ધરાવતો હોય કે દીર્ઘ સ્વર હોય, અક્ષરમેળ છંદમાં તેને ‘ગુરુ’ જ ગણાય છે. જો કે માત્રામેળ છંદમાં છેલ્લો અક્ષર નિયમિત રૂપે જ - હ્રસ્વ સ્વર હોય તો 1 માત્રા અને દીર્ઘ સ્વર હોય તો 2 માત્રા ગણાય છે, તેનું ધ્યાન રાખવું.

નોંધ : અહીં એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. જોડણીના હ્રસ્વત્વ-દીર્ઘત્વને આધારે અક્ષરના લઘુ-ગુરુ નક્કી નથી કરાતા, ઉચ્ચારણના આધારે નક્કી થાય છે. કવિ દલપતરામ નોંધે છે કે ‘લઘુ ગુરુ લખીને નવ ગણો, ઉચ્ચારે ઓળખાય.’

યતિ: પંક્તિને લયમાં ગાતાં અથવા તેનું લયાત્મક પઠન કરતાં વચ્ચે જ્યાં અટકસ્થાન અનુભવાય છે, તેને યતિ કહેવાય છે.

છંદશાસ્ત્ર અનુસાર સાહિત્યમાં અનેક છંદ દ્વારા જુદા જુદા લય વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. અહીં અભ્યાસક્રમને ધ્યાનમાં રાખીને અનુષ્ટુપ, મંદાકાન્તા, શિખરિણી, ચોપાઈ, દોહરો તથા મનહર છંદના બંધારણ સોદાહરણ જોઈશું.

દરેક છંદ સાથે કવીશ્વર દલપતરામે આપેલું ‘સૂત્ર’ જોઈશું. આ એક મઝાની ચાવી છે, કવિએ જે-તે છંદના માપમાં જ પંક્તિરૂપે છંદનું બંધારણ આપ્યું છે. એટલે કે એક સૂત્ર તમે યાદ રાખો તો બંધારણ પણ યાદ રહે અને ઉદાહરણ પણ યાદ રહે.

અક્ષરમેળ છંદ :

અક્ષરમેળ છંદના પ્રકાર ઓળખવાની પ્રસિદ્ધ અને લગભગ સર્વમાન્ય નીચેલી પદ્ધતિ તે ગણપદ્ધતિ છે. આ પદ્ધતિ અનુસાર દરેક પંક્તિના અક્ષરોને 3-3 અક્ષરોના ગણમાં વહેંચવામાં આવે છે. ગણ એટલે સમૂહ, જથ્થો. છંદમાં ‘ગણ’ એટલે ત્રણ અક્ષરનો સમૂહ, ત્યારબાદ જે-તે અક્ષરના સ્વર અનુસાર તેના લઘુ-ગુરુ કરવામાં આવે છે. જેમકે, ‘વિનોદ’ શબ્દ છે. 3 અક્ષર છે, એટલે 1 ગણ છે. ‘વિ’માં ‘ઈ’ ડ્રસ્વ સ્વરની માત્રા છે, તેથી તે લઘુ કહેવાય. ‘નો’માં ‘ઓ’ એટલે કે દીર્ઘ સ્વરની માત્રા છે તેથી તે ગુરુ કહેવાય અને ‘દ’માં ‘અ’ ડ્રસ્વ સ્વરની માત્રા છે, તેથી તે લઘુ કહેવાય. અર્થાત ‘વિનોદ’ શબ્દની ગણભાત ‘લઘુ-ગુરુ-લઘુ’ છે. ગણમાં 3 અક્ષરની લઘુ-ગુરુની ભાત નીચે મુજબ હોઈ શકે છે. આ આઠ ભાતને આધારે આઠ ગણ કરવામાં આવ્યા છે :

લઘુ લઘુ લઘુ (ન ગણ)	લઘુ લઘુ ગુરુ (સ ગણ)
લઘુ ગુરુ ગુરુ (ય ગણ)	લઘુ ગુરુ લઘુ (જ ગણ)
ગુરુ લઘુ લઘુ (ભ ગણ)	ગુરુ લઘુ ગુરુ (ર ગણ)

પરંતુ દરેક પંક્તિ 3, 6, 9, 12 કે 15 અક્ષરની - ત્રણના ગુણાંકમાં આવતા આંકડાની જ બનેલી હોય તે જરૂરી નથી. 14 અક્ષરની પંક્તિ હોય તો તેમાં 3 ગણ + 2 અક્ષર હોય. તો ? એ અક્ષર લઘુ હોય તો ‘લ’ અથવા ગુરુ હોય તો ‘ગા’ નોંધવામાં આવે છે.

લઘુ અક્ષર (લ)	ગુરુ અક્ષર (ગા)
---------------	-----------------

પણ, આ ગણભાતની જરૂર શી છે ? આપણે પહેલાં જ જોયું કે માત્રાનાં વિવિધ આવર્તનોને કારણે લય જન્મે છે, જેના કારણે સાહિત્ય રોચક બને છે. આવર્તનોની ચોક્કસ લયભાત ઓળખી શકાય તો છંદ ઓળખી શકાય. તમને ખબર છે કે -

- (1) અસત્યો માંહેથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા ! - અને
- (2) હા ! પસ્તાવો, વિપુલ ઝરણું, સ્વર્ગથી ઊતર્યું છે

આ બંને પંક્તિ ગવાય તો તેના રાગ જુદા હોય ! કારણ શું ? એ જ, બંને પંક્તિના છંદ જુદા છે. છંદ જુદા છે એટલે કે તેમની માત્રાના આવર્તનો, તેમની ગણભાત - ગણોનું બંધારણ જુદું છે. ઉપર જોયેલી પહેલી પંક્તિનું બંધારણ લઘુ-ગુરુ-ગુરુ, ગુરુ-ગુરુ-ગુરુ, લઘુ-લઘુ-લઘુ, લઘુ-લઘુ-ગુરુ, ગુરુ-લઘુ-લઘુ, લ-ગા - છે. તમને થશે કે આવું લઘુ - ગુરુ કેવી રીતે યાદ રહે, કેવી રીતે સમજાય ? સાચી વાત છે. આ આવર્તનમાત્રાને યાદ રખવા માટે દરેક ભાતના ગણને નામ અપાયું છે. જેમકે, લઘુ-ગુરુ-ગુરુ - ‘ય’ ગણ. ગુરુ-ગુરુ-ગુરુ - ‘મ’ ગણ. આવી આઠ ભાત એટલે આઠ ગણ. આ આઠ ગણ, તેમની ભાત અને તેમના નામ નીચે મુજબ છે :

ય ગણ:	લઘુ ગુરુ ગુરુ	યમાતા	લગાગા
મ ગણ:	ગુરુ ગુરુ ગુરુ	માતારા	ગાગાગા
ત ગણ:	ગુરુ ગુરુ લઘુ	તારાજ	ગાગાલ
ર ગણ:	ગુરુ લઘુ ગુરુ	રાજભા	ગાલગા
જ ગણ:	લઘુ ગુરુ લઘુ	જભાન	લગાલ
ભ ગણ:	ગુરુ લઘુ લઘુ	ભાનસ	ગાલલ
ન ગણ:	લઘુ લઘુ લઘુ	નસલ	લલલ
સ ગણ:	લઘુ લઘુ ગુરુ	સલગા	લલગા

આ આઠ ગણભાતને યાદ રાખવા માટે એક સૂત્ર છે : ‘યમાતારાજભાનસ-લગા’

હવે, છંદ ઓળખવા માટે આ સૂત્ર મદદરૂપ કેવી રીતે થાય, તે જોઈએ. આપણે ઉપરની પંક્તિ ફરીથી જોઈએ :
અસત્યો માંહેથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા !
આ પંક્તિને 3 ગણમાં વહેંચીએ ?

અસત્યો / માંહેથી / પ્રભુ પ / રમ સ /ત્યે તું લ/ ઈ જા !

શબ્દો તૂટે છે, વાંધો નહીં, આપણે ગણ જોવાના છે. અહીં 5 ગણ થયા પણ બે અક્ષર વધ્યા. તો શું કરીશું ? કોઈ પણ પંક્તિ 3ના ગુણાંકમાં જ અક્ષરો હોય એવું જરૂરી તો નથી. જો 12 કે 15 અક્ષર હોય તો 4 કે 5 ગણ થાય. પણ 17 કે 19 અક્ષર હોય તો બે કે એક અક્ષર વધે. બરાબર ? આ પરિસ્થિતિમાં આ વધેલા અક્ષરને જ જો તે દ્રસ્વ એટલે કે લઘુ હોય તો ‘લ’ અને દીર્ઘ હોય તો ગુરુ એટલે કે ‘ગા’ ગણવાનો. ઉદાહરણમાં જોઈશું એટલે વધુ સ્પષ્ટ થશે.

હવે આ ગણના લઘુ-ગુરુ જોઈએ ? પહેલો ગણ છે - ‘અસત્યો’. અહીં ‘અ’ દ્રસ્વ એટલે ‘લઘુ’, ‘સ’ - (ધ્યાન રાખજો, સ્વર દ્રસ્વ છે પણ પછી જોડાક્ષર છે. આગળ જઈને અક્ષરમેળ છંદનો નિયમ 2 જુઓ. જોડાક્ષરનો ભાર આગલા અક્ષર પર આવતો હોય તો દ્રસ્વ પણ દીર્ઘ ગણાય. અર્થાત્ ગુરુ માત્રા ગણાય, બરાબર ?) તો, ‘સ’ની ‘ગુરુ’ માત્રા અને ‘ત્યો’ - ‘અ’ સ્વર - ‘ગુરુ’ માત્રા. અર્થાત્, ‘અસત્યો’ - ‘લઘુ-ગુરુ-ગુરુ’ની ગણભાત એટલે ‘ય’ ગણ. સમજાયું ?

હવે, દર વખતે આ લઘુ-ગુરુ, લઘુ-ગુરુ લખવાના ? ના. આના માટે નિશાની વપરાય છે. લઘુ માટે ‘U’, ગુરુ માટે ‘—’, એટલે કે ‘અસત્યો’ આ રીતે લખાશે : U — — બરાબર ? તો હવે આખી પંક્તિના ગણ જોઈએ ?

અસત્યો / માંહેથી / પ્રભુ પ / રમ સ / ત્યે તું લ / ઈ જા !

હવે આ ગણભાતને ઓળખો :

અસત્યો	લઘુ-ગુરુ-ગુરુ	U — — ય ગણ
માંહેથી	ગુરુ-ગુરુ-ગુરુ	— — — મ ગણ
પ્રભુપ	લઘુ-લઘુ-લઘુ	U U U ન ગણ
રમસ	લઘુ-લઘુ-ગુરુ	UU — સ ગણ
ત્યેતુંલ	ગુરુ-ગુરુ-લઘુ	— — U ભ ગણ
ઈજા	લઘુ-ગુરુ	U — લ-ગા

તો આ પંક્તિનું બંધારણ છે, યમનસભલગા. બરાબર. અને આ પંક્તિ ગાતી વખતે તમે ક્યાંય વચ્ચે સહેજ રોકાયા હોય એમ લાગ્યું હતું ? ક્યાં ? ‘માંહેથી’ના ‘થી’ પાસે અને ‘પરમ સત્યે’ ના ‘સ’ પાસે. બરાબર ? આ અટકવાને ‘યતિ’ કહેવાય. એટલે કે અહીં તમે 6 અને 12 અક્ષર પાસે સહેજ રોકાયા હતા, તે આ છંદના યતિ છે. અરે, તમને તો આખો છંદ મળી ગયો... શું શું જોયું ? કુલ અક્ષર 17, બંધારણ - યમનસભલગા, યતિ 6 12 અક્ષર - આ બધું હોય તો ક્યો છંદ કહેવાય ? શિખરિણી. છે ને છંદ ઓળખવા સહેલા... ભલે, શિખરિણી છંદને સૈદ્ધાંતિક રીતે ફરીથી જોઈએ.

શિખરિણી :

અક્ષર:	17
બંધારણ:	યમનસભલગા
લગાત્મક રૂપ:	લગાગાગાગાગા લલલલલગાગા લલલગા
સૂત્ર:	ધસે કેવો વેગે, યમનસભલાગે શિખરિણી
યતિ:	6, 12

દૃષ્ટાંત: ઉગાડે છે વિશ્વે કમલવન કેવાં નિતનવાં

ય મ ન સ ભ લગા
લગાગા ગાગાગા લલલ લલગા ગાલલ લગા
ઉગાડે / છેવિશ્વે / કમલ / વનકે / વાંનિત / નવાં

અન્ય ઉદાહરણ આપ્યાં છે. તમે તેમાં બંધારણ શોધી જુઓ.

- (1) હણો ના પાપીને દ્વિગુણ બનશે પાપ જગનાં
- (2) લડો પાપો સામે વિમલ દિલના ગુપ્ત બળથી
- (3) વળાવી બા આવી, નિજ સકલ સંતાન કમશ:
- (4) ફર્યો તારી સાથે, પ્રિયતમ સખે, સૌમ્ય વયનાં,
- (5) સ્વવારોને જોતાં વિકસિત થતાં શૈલશિખરે

સમજાય છે ને ! તો બીજો છંદ જોઈએ :

મંદાકાન્તા :

અક્ષર: 17
બંધારણ: મભનતતગાગા
લગાત્મક રૂપ: ગાગાગાગા લલલલલગા ગાલગા ગાલગાગા
સૂત્ર: મન્દાકાન્તા, મભનતતગા, ગા-ગણોથી ગવાયે
યતિ: 4,10

દૃષ્ટાંત: હા પસ્તાવો ! વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઊતર્યું છે.

મ ભ ન ત ત ગાગા
ગાગાગા ગાલલ લલલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગા
હાપસ્તા/ વોવિપુ/ લઝર/ ણુંસ્વર્ગ/ થીઊત/ ર્યુંછે

સમજાયું ? તો દઢીકરણ માટે, નીચે આપેલી પંક્તિમાં આ બંધારણ બેસે છે કે નહીં, તે તપાસો.

- (1) રોમે રોમે વિરહભયની વેદનાથી વળે છે,
- (2) છૂટી છૂટી સહન ન થતાં, મત્ત પાછાં મળે છે.
- (3) આઘે ઊભાં તટધૂમસ જેમાં દુમો નીંદ સેવે,
વચ્ચે સ્વપ્ને મૃદુ મલકતાં શાંત રેવા સુહાવે.
- (4) ખૂંચી તીણી સજલ દગમાં કાય કેરી કણિકા
- (5) ઉપાડેલાં ડગ ઉપર શા લોહ કેરા મણિકા !

ધ્યાન રાખીને કરજો, જેમકે ‘વચ્ચે સ્વપ્ને મૃદુ મલકતાં’ માં ‘ચ્ચે’ નો ભાર ‘વ’ પર આવતાં તે ગુરુ થશે. તે જ રીતે ‘પ્ને’નો ભાર ‘સ્વ’ પર આવતાં ત્યાં ‘અ’ સ્વર હોવા છતાં ગુરુ થશે. ‘મ’ નો ‘ઋ’ તો લઘુ છે, તે યાદ છે ને ! જો એક પણ લઘુ-ગુરુ આડા-અવળા થશે તો ગણ બદલાઈ જશે, અને છંદનું યોગ્ય બંધારણ નહીં મળે, તો છંદ ઓળખી નહીં શકાય.

અનુષ્ટુપ :

અનુષ્ટુપ છંદના ચાર ચરણ છે. દરેક ચરણમાં આઠ અક્ષર હોય છે. (તેથી એક પંક્તિ 16 અક્ષરની હોય છે અને બે પંક્તિ હોય તો 32 અક્ષર થાય. છંદને ઓળખતી વખતે આવી નાની નાની વિગતો ધ્યાનમાં રાખશો તો ઉપયોગી રહેશે.) તેમાં ચારેય ચરણમાં પાંચમો અક્ષર લઘુ અને છઠ્ઠો અક્ષર ગુરુ હોય છે. પરંતુ પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં સાતમો અક્ષર ગુરુ હોય છે તથા બીજા અને ચોથા ચરણમાં સાતમો અક્ષર લઘુ હોય છે.

સૂત્ર: પાંચમે લઘુતા તોળો, ગુરુ છઠ્ઠો લખ્યો,
બીજે ચોથે પદે બોલો શ્લોકમાં લઘુ સાતમો.

ઉદાહરણ દ્વારા આ છંદ સમજાવે :

નહીં નાથ, નહીં નાથ, ન જાણો કે સ્હવાર છે.

આ બધું ઘોર અંધારું, હજી તો બહુ વાર છે.

તમે આ પંક્તિઓમાં 4 ચરણ જોઈ શક્યાં ? દરેકના 8 અક્ષર છે ?

(1) નહીં નાથ, નહીં નાથ, (2) ન જાણો કે સ્હવાર છે.

(3) આ બધું ઘોર અંધારું (4) હજી તો બહુ વાર છે.

આ ચાર ચરણના અક્ષર 5-6-7 અને તેમની માત્રા જોઈએ.

(1) નહીંના - લઘુ, ગુરુ, ગુરુ. (2) સ્હવાર - લઘુ, ગુરુ, લઘુ

(3) રઅંધા - લઘુ, ગુરુ, ગુરુ (4) હુવાર - લઘુ, ગુરુ, લઘુ.

હવે નિયમ - સૂત્ર યાદ કરો. ચારેય ચરણના 5મો અક્ષર લઘુ અને 6ઠ્ઠો અક્ષર ગુરુ છે ? પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં 7મો અક્ષર ગુરુ અને બીજા અને ચોથા ચરણમાં 7મો અક્ષર લઘુ છે ? જો હા, તો આ અનુષ્ટુપ છંદ છે.

બીજાં ઉદાહરણ જોઈએ ?

(1) છાયા તે વડના જેવી, ભાવ તો નંદના સમા

દેવોના ધામના જેવું, હૈયું જાણે હિમાલય.

(2) પતિએ પીઠ દીધી ને, દયિતા દેખતી રહી,

અંતે હાય ! કહી બાળા, મૂર્છિતા ભૂતલે પડી.

(3) વૃદ્ધ માતા અને તાત, તાપે છે સગડી કરી;

અહો ! કેવું સુખી જોડું, કર્તાએ નિરમ્યું દીસે !

(4) રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થયો નૃપ;

નહીં તો ના બને આવું, બોલી માતા ફરી રડી.

તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાં 'શિકારીને' કાવ્ય છે. તેની પંક્તિના બંધારણને તપાસો તો ! હવે અનુષ્ટુપ છંદ એકદમ સ્પષ્ટ થઈ ગયો ?

મનહર

અક્ષર: 16 15 (બે પંક્તિમાં)

યતિ: 8, 16, 24

દૃષ્ટાંત: પોલું છે તે વાગ્યું તેમાં કરી તે શી કારીગરી ?

સાંભેલું વગાડે તો હું જાણું કે તું શાણો છે.

મનહર એ મૂળભૂત રીતે સંખ્યામેળ છંદ છે. આ છંદને ઓળખવા માટે અન્ય અક્ષરમેળ છંદની જેમ બંધારણ જોવાની જરૂર નથી કે નથી લઘુ - ગુરુ દર્શાવતું 'ગાગાલગા' પ્રકારનું લગ્નાત્મક રૂપ જોવાની. આ છંદમાં તમારે માત્ર અક્ષર જ ગણવાના છે. બે પંક્તિઓમાં 16 + 15 એ રીતે કુલ 31 અક્ષર થવા જોઈએ. તે યોગ્ય લયમાં બોલાય તે માટે 8, 16 અને 24 મા અક્ષરે વિરામ આવશે. બસ. આટલી વિગતો તમે યોગ્ય રીતે જોઈ શકો તો તે મનહર છંદ છે. અન્ય ઉદાહરણ જોતાં આ છંદ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

(1) માન મળ્યું મોટું પણ, નહિ અભિમાન ઉર,

જાણે મહા જોગીરાજ જગતમાં જાગિયો;

(2) આદિત્યનો અસ્ત થતાં, થાય છે અંધારુ ધબ

ફરબસ વિના એવી દુનિયા દેખાય છે.;

(3) સાંભળી શિયાળ બોલ્યું, દાખે દલપતરામ,

અન્યનું તો એક વાંકું, આપના અઢાર છે.

આ છંદને માણવો હોય તો દલપતરામનાં શરણાઈવાળો, ભાદરવાનો ભીંડો વગેરે જેવાં કાવ્યો વાંચો, મજા આવશે.

માત્રામેળ છંદ :

હવે માત્રામેળ છંદ વિશે જોઈએ. અક્ષરમેળ છંદમાં જેમ હ્રસ્વ સ્વરની લઘુમાત્રા અને દીર્ઘ સ્વરની ગુરુમાત્રા જોઈ હતી, અહીં પણ એ માત્રા જ જોવાની છે. પણ જોવાની રીતમાં ફેર પડશે. અક્ષરમેળમાં લઘુમાત્રા - 'લ' અને ગુરુમાત્રા 'ગા' દ્વારા જોવાય છે અને તેને આધારે ગણ, બંધારણ આદિ જોઈને છંદ નિશ્ચિત થાય છે. અહીં માત્રાને આંકડામાં જોવાની છે. લઘુ માત્રા એટલે 1. અને ગુરુ માત્રા એટલે 2. ચરણ કે પંક્તિની માત્રાનો સરવાળો કરો તો તમને છંદ મળે. જેમકે, અક્ષરમેળ છંદમાં જોયું હતું તેમ 'વિનોદ' એટલે લઘુ-ગુરુ-લઘુ. અહીં 'વિનોદ' એટલે 1 + 2 + 1 = 4 માત્રા. બસ, આટલું જ. પંક્તિમાં જોઈએ તો વધારે ખ્યાલ આવશે.

કાળી ધોળી રાતી ગાય

આવી એક પંક્તિ છે. તેની કેટલી માત્રા થાય ? ચાલો, ગણીએ -

2 2 2 2 2 2 2 1 + 15 માત્રા

કાળી ધોળી રાતી ગાય, સમજાયું ? આટલું જ કરવાનું અને તમને 15 માત્રા મળે, એટલે શોધવાનું કે 15 માત્રા ધરાવતો કયો છંદ છે ? તમને ખબર છે ? આ છંદ છે ચોપાઈ.

ચોપાઈ

લગ્નાત્મક રૂપ: દાદા દાદા દાદા ગાલ

સંધિ: ચતુષ્કલ

માત્રા: 15

યતિ: -

તાળ: 4

દલપતરામની પંક્તિઓ આ સૂની સૂની રાતમાં, કોઈ ઢોલક હજી બજાવે.

2 2 2 2 2 1 2

આ સૂની સૂની રાતમાં

2 1 2 1 1 2 2

કોઈ ઢોલક હજી બજાવે

ચોપાઈમાં એક ચરણની 15 માત્રા હોય છે. એટલે, સળંગ પંક્તિમાં બે ચરણ હોય. એટલે પંક્તિની કુલ 30 માત્રા થઈ શકે. પણ ત્યાં યાદ રાખવું કે અહીં બે ચરણ છે. નીચેનાં ઉદાહરણ જોતાં બે ક્યાંક પંક્તિ એટલે કે ચાર ચરણ પણ જોઈ શકાશે.

(1) લાંબા જોડે ટૂંકો જાય, મરે નહીં તો માંદો થાય.

(2) શિયાળે શીતળ વા વાય, પાન ખરે, ઘઉં પેદા થાય.

(3) કાળી ધોળી રાતી ગાય, પીએ પાણી ચરવા જાય.

ચાર પગો ને આંચળ ચાર, પૂંછડાથી ઉડાડે વાય

(4) આકાશે તારાની ભાત, ધરતી હેયે ફુલબિછાત

સર્જ, તો કાં સર્જ તાત ! માનવના મનમાં મધરાત

(5) દરિયાથી ડુંગર પર જાય, કેડી ત્યાં નાનકડી થાય;

તરુવરો ત્યાં ઢોળે છાંય, ને ઠંડો વાયુ લ્હેરાય.

ઉપરની પંક્તિઓની માત્રા ગણી જુઓ. ચોપાઈ છંદ હવે સમજાઈ ગયો હશે. આ છંદ ધરાવતાં બીજાં મઝાનાં કાવ્યો શોધો અને ગાવ.

દોહરો

લગાત્મક રૂપ: દાદા દાદા દાલદા' દાદા દાદા ગાલ

સંધિ: ચતુષ્કલ

માત્રા: પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં 13 માત્રા અને બીજા અને ચોથા ચરણમાં 11 માત્રા

યતિ: 13

તાળ: 12

દલપતરામની પંક્તિઓ: પહેલે ત્રીજે તેર કળ, અવર પદે અગિયાર

ઉદાહરણ :

ચાતક ચકવા ચતુર નર, પ્રતિદિન ફરે ઉદાસ;

ખર ઘૂવડ ને મૂર્ખ જન, સુખે સુવે નિજ વાસ.

આ છંદમાં ચાર ચરણ છે :

(1) ચાતક ચકવા ચતુર નર,

(2) પ્રતિદિન ફરે ઉદાસ;

(3) ખર ઘૂવડ ને મૂર્ખ જન,

(4) સુખે સુવે નિજ વાસ.

અહીં તમે પહેલા અને ત્રીજા ચરણની માત્રાનો સરવાળો કરો :

2 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 = 13 માત્રા

(1) ચાતક ચકવા ચતુર નર,

1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 = 13 માત્રા

(3) ખર ઘૂવડ ને મૂર્ખ જન,

હવે તમે બીજા અને ચોથા ચરણની માત્રાનો સરવાળો કરો :

1 1 1 1 1 2 1 2 1 = 11 માત્રા

(2) પ્રતિદિન ફરે ઉદાસ;

1 2 1 2 1 1 2 1 = 11 માત્રા

(3) સુખે સુવે નિજ વાસ.

જ્યારે આ રીતે પહેલા અને ત્રીજા ચરણની 13 અને બીજા-ચોથા ચરણની 11 માત્રા થાય ત્યારે તે દોહરો છંદ હોય. અન્ય ઉદાહરણ નીચે આપ્યાં છે. તમે તેની માત્રા તપાસો. કસોટીમાં તમને બે પંક્તિના બદલે એક પંક્તિ પૂછાઈ શકે. તો તમારે પહેલા અને બીજા ચરણની માત્રા જોવી. અહીં ઉદાહરણમાં પણ બે અને એક પંક્તિ સમાવેલ છે.

- (1) કરતાં જાળ કરોળિયો, ભોંય પડી પછડાય.
વણતૂટેલે તાંતણે, ઉપર ચડવા જાય.
- (2) કરે ગગનના ગોખમાં, ચાંદલિયો ચમકાર.
- (3) તસ્કર ખાતર પાડવા, ગયા વણિકને દ્વાર,
ત્યહાં ભીંત તૂટી પડી, ચોર દબાયા ચાર.
- (4) ભણતાં પંડિત નીપજે, લખતાં લલિયો થાય,
ચાર-ચાર ગઉ ચાલતાં, લાંબો પંથ કપાય.

આ ઉદાહરણોની માત્રા ગણી જુઓ, 13 + 11 થાય છે ? તો આ દોહરો છંદ છે. તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાં 23મી કૃતિમાં દુહા છે. તેની માત્રા જરા ગણી જુઓ તો !

મિત્રો, અભ્યાસની દૃષ્ટિએ છંદના બંધારણ જાણવા માટે આ બધી વિગતો ખૂબ ઉપયોગી છે. પણ છંદને માણવા હોય તો ગાવા જરૂરી છે. ‘અસત્યો માંહેથી’ - પ્રાર્થના ગવાય અને ખબર પડે કે આ શિખરિણી છંદ છે તો કેવી મઝા પડે! સાથે સાથે જ્યાં એ રાગ બેસે ત્યાં શિખરિણી છંદ હશે જ. એવું જ અનુષ્ટુપ, મદ્રાકાન્તા કે ચોપાઈ કે દોહરાનું છે. મનહર છંદને પણ તેનો આગવો લય છે. છંદ જો ગાતાં આવડશે તો પરીક્ષામાં સાચો ઉત્તર શોધવા માટે બંધારણ શોધવાનું શરૂ કરો તે પહેલાં જ તમારી અંદર રહેલો લય એ છંદને ઓળખી જશે. માટે ગાઓ.

- લોકગીત

લોકગીતનો કોઈ રચયિતા નથી હોતો એમ કહેવા કરતાં એમ કહી શકાય કે લોકસમૂહ લોકગીતોનો રચયિતા હોય છે. માત્ર એક વ્યક્તિથી નહિ પરંતુ અનેકોની ઉત્સાહભરી સર્જકતાથી રચાયેલું ગીત જે કહોપકંઠ અને કર્ણોપકર્ણ રીતે કોઈ એક પ્રસંગ કે ઘટના આધારિત આનંદ, ઉત્સાહ, ઉમંગ કે વેદનાની સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી સંપાદિત ‘રઢિયાળી રાત’ સંગ્રહમાંથી આ લોકગીત લેવામાં આવ્યું છે. શરદપૂનમની રૂપાળી રાત્રીએ ગરબે રમતી યુવતીના ભાવોની ભરતીનો હિલ્લોળ આમાં છે. પૂર્વભવનાં માતા-પિતા જેવાં સાસુ-સસરા, ચંપાના છોડ જેવા જેઠ, ચંપાના ફૂલની પાંદડી જેવી જેઠાણી, વાડીની વેલ જેવી નણંદ, વાડીના મોરલા જેવા નણદોઈ પોતાને મળ્યાં છે એનો આનંદ પ્રગટ કરે છે. અંતમાં સગી નણંદનો વીર એવા પતિ માટે કહે છે કે ‘મારો પરણ્યો તાણીને બાંધેલી નવરંગ પાઘડી પહેરનારો છે.’ એમાં પતિના સૌંદર્ય અને મિજાજનો પરિચય છે. આ સર્વ સુખને કારણે યુવતી અનુભવે છે કે ચાંદો પોતાના ચોકમાં ઊગ્યો છે. આ લોકગીતમાં કુટુંબજીવનના સંબંધોનું મધુર ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે.

આસો માસો શરદ પૂનમની રાત જો,

ચાંદલિયો ઊગ્યો રે સખી મારા ચોકમાં,

સસરો મારો ઓલ્યા જલમનો બાપ જો,

સાસુ રે ઓલ્યા જલમની માવડી.

જેઠ મારો અપાઢિલો મેઘ જો,

જેઠાણી ઝબૂકે વાદળ વીજળી.

દેર મારો ચાંપલિયાનો છોડ જો,

દેરાણી ચાંપલિયા કેરી પાંદડી.

નણંદ મારી વાડી માયલી વેલ્ય જો,

નણદોઈ મારો વાડી માયલો મોરલો.

પરણ્યો મારો સગી નણંદનો વીર જો,

તાણીને બાંધે રે નવરંગ પાઘડી.

(‘રઢિયાળી રાત’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

ચોક-યોગાન; જેઠ-પતિનો મોટો ભાઈ; નણંદ-પતિની બહેન; વીર-ભાઈ ચાંદલિયો-ચંદ્ર; જલમ-જનમ; ચાંપલિયો-ચંપાનો છોડ; કેરી-ની

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

1. કાવ્યનાયિકાએ દિયર અને દેરાણી માટે ચંપાનો છોડ અને ચંપાની પાંદડીનાં રૂપક વાપર્યા છે. આ રૂપકો....

1. દિયર દેરાણી માટે કાવ્યનાયિકાનો પ્રેમ દર્શાવે છે.
2. દિયર દેરાણીની પ્રશંસા દર્શાવે છે.
3. દિયર દેરાણી માટે કાવ્યનાયિકાની ઈર્ષ્યા બતાવે છે.

2. સગી નણંદના વીર સાથે કાવ્યનાયિકાનો કયો સંબંધ છે ?

1. નણદોઈ	2. સસરા
3. પિતા	4. પતિ

3. આ લોકગીતમાં ચાંપલિયાની પાંદડી કોને કહી છે ?

1. સખી	2. સાસુ
3. દેરાણી	4. નણંદ

2. નીચે આપેલ પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

1. નણદોઈ વિશે આ લોકગીતમાં શું કહેવાયું છે ?
2. સાસુ અને સસરા માટે કાવ્યનાયિકા પોતાનો પ્રેમભાવ કેવી રીતે વ્યક્ત કરે છે ?

3. નીચે આપેલ પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

1. આ લોકગીતને આધારે રાત્રિનું વર્ણન કરો.
2. કાવ્યનાયિકા સખીને પોતાના પતિ વિશે શું કહે છે ?

4. નીચે આપેલ પ્રશ્નનો સવિસ્તર ઉત્તર આપો.

1. સ્વજનો માટેનો કાવ્યનાયિકાનો ભાવ કાવ્યને આધારે વર્ણવો.

5. નીચેનો અર્થ બનાવતી પંક્તિઓ લોકગીતમાંથી શોધીને લખો.

1. (પતિ) નવ રંગોવાળી પાઘડી પહેરે છે.
2. મારી નણંદ વાડીમાંની વેલી જેવી છે.
3. આસો મહિનાની પૂર્ણિમાની રાત્રિ છે.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- લોકગીતમાં સમાજના વિવિધ સંબંધોનું પ્રતિબિંબ ઝીલાતું હોય છે. તેમાં ક્યારેક સંસારની મીઠી ફરિયાદ કે વિરહની વાત વણી લેવાતી હોય છે. અહીં આ લોકગીતની લાક્ષણિકતા એ છે કે નાયિકાએ સ્વજનો સાથેના મધુર સંબંધો રજૂ કર્યા છે. કાવ્યનાયિકા સાસરિયાને પિયરિયા જેટલા જ આત્મીય ગણે છે. આપણી સામાજિક સંસ્કૃતિનું આ પ્રતિબિંબ છે.

- આકાશે ઊગતો ચાંદલિયો તો દરેક ઘરે દેખાતો હોય છતાં અહીં કાવ્યનાયિકા તો કહે છે “ચાંદલિયો ઊગ્યો મારા ચોકમાં..!” આ “મારા ચોકમાં” થી નાયિકાનો આનંદ વ્યક્ત થયો છે. તે ધ્યાનમાં લો.
- કવિએ ‘માસ’ માટે વાપરેલ ‘માસો’ ધ્યાનમાં લો. તે શબ્દ ‘આસો’ સાથે પ્રાસરૂપે આવ્યો છે, વળી વિશિષ્ટ પ્રયોગ પણ બન્યો છે. આવા પ્રયોગ કાવ્યોમાં સહજ રીતે થતા હોય છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

- લોકો દ્વારા લખાયેલું, લોકો વડે ગવાતું અને લોકો માટે રચાયેલું ગીત એટલે લોકગીત. લોકગીતમાં તત્કાલીન સમાજનું પ્રતિબિંબ જોવા મળતું હોય છે. તેમાં લોકોનાં સુખ-દુઃખ સાથે લોક સંસ્કૃતિ પ્રગટ થતી હોય છે. લોકકંઠે ગવાતું અને ઝિલાતું હોવાથી કાળક્રમે તેમાં શાબ્દિક ફેરફાર પણ જોવા મળતા હોય છે, તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને માહિતી આપવી.
- વર્ષો સુધી પિતાને ત્યાં પોતાની મરજી મુજબ જીવીને સાસરે જનાર કન્યાને સાસુ-સસરા, જેઠ-જેઠાણી, દિયર-દેરાણી, નણંદ-નણદોઈ બધાં આત્મીય બની જાય તે ઉત્તમ પરિસ્થિતિ કહેવાય તે આ લોકગીતને આધારે વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું.
- ઘરમાં આવનાર કન્યાને પોતાના ઘર જેવું વાતાવરણ આપવા શું કરી શકાય તે માટે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

●

જવાહરલાલ નહેરુ

(જન્મ: 14-11-1889, અવસાન: 27-05-1964)

જવાહરલાલ મોતીલાલ નહેરુનો જન્મ અલ્હાબાદમાં થયો હતો. જવાહરલાલ નહેરુના કુટુંબીઓ મૂળે કાશ્મીરના વતની હતા. વિદેશમાં વકીલાતનો અભ્યાસ કરીને તેમણે અલ્હાબાદમાં વકીલાત શરૂ કરી. ગાંધીજી સાથે આઝાદીની લડતમાં જોડાઈને સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના અગ્રણી બન્યા. તેમને સાહિત્યમાં ખૂબ રસ હતો. ‘ડિસ્કવરી ઓફ ઈન્ડિયા’ ‘ગ્લિમ્પ્સ ઓફ વર્લ્ડ હિસ્ટ્રી’ જેવાં પુસ્તકો તેમણે અંગ્રેજીમાં લખ્યાં છે. તેમની દીકરીને સ્વતંત્રતા વિશે લખેલા ત્રીસ પત્રોનું પ્રકાશન ‘લેટર ફ્રોમ એ ફાધર ઓફ હીઝ ડોટર’ નામથી થયું છે. તેઓ ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાન હતા. ભારત સરકાર તરફથી તેમને ‘ભારતરત્ન’નું સન્માન એનાયત થયું હતું.

અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલી જવાહરલાલ નહેરુની ‘મારી જીવનકથા’ના મહાદેવભાઈ દેસાઈએ કરેલા ગુજરાતી અનુવાદમાંથી આ અંશ લેવામાં આવ્યો છે. સાહસિક નહેરુએ પોતાની એક ટુકડી સાથે હિમાલયસ્થિત અમરનાથની ગુફા સુધી પહોંચવા ભોમિયા સાથે પ્રવાસ કર્યો હતો તેનું વર્ણન આમાં છે.

હિમાચ્છાદિત શિખરો અને હિમનદીઓ વચ્ચેના આ સાહસિક પ્રવાસનું સરસ વર્ણન આ કૃતિમાં જોવા મળે છે. અંતિમ ચરણમાં જરૂરી સાધનોના અભાવે હિમનદી પસાર કરતાં ખોભણમાં નહેરુનો પગ લપસી પડતાં દોરડાને કારણે બચે છે. નાછૂટકે પ્રવાસ અધૂરો રાખી પરત ફરવું પડે છે. સાહસ અને હિમાલયપ્રેમ આ કૃતિમાંથી પ્રગટ થાય છે. સાદી, સરળ અને સહજ શૈલીમાં લખાયેલાં મનભાવન વર્ણનોને કારણે કૃતિ હૃદયસ્પર્શી બની શકી છે.

મારું લગ્ન થયું એ સાલ ઉનાળાના કેટલાક મહિના અમે કાશ્મીરમાં ગાળ્યા. કુટુંબને શ્રીનગરની ખીણમાં છોડીને હું મારા એક પિતરાઈની સાથે અનેક અઠવાડિયાં સુધી પહાડોમાં રખડ્યો અને લદ્દાખને રસ્તે ચડ્યો.

તિબેટની સપાટી તરફ જતાં જંગલના ઊંચામાં ઊંચા પ્રદેશની એ સાંકડી અને નિર્જન ખીણોનો આ મારો પ્રથમ અનુભવ હતો. ઝોજીલા ઘાટની તરફ સાવ વેરાન નકરો ખડક દેખાતો હતો. એ સાંકડી ખીણમાં આગળ ને આગળ અમે કૂચ કરતા ગયા. અમારી બંને બાજુઓ પહાડો ઊભા હતા, તેમનાં શિખરો ઉપર હિમનો મુકુટ ચળકી રહ્યો હતો અને ઉપરથી નીચે હિમના નાના નાના પ્રપાતો અમારું સ્વાગત કરવાને જાણે અતિ મંદ ગતિએ ઊતરી રહ્યા હતા. પવન ઠંડો અને આકરો હતો, પણ દિવસના સૂરજનો મધુરો તડકો અને હવા એટલી નિર્મળ હતી કે ઘણી વાર અમે એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન વચ્ચેના અંતર વિષે છેતરાતા, અને દૂરનાં સ્થાનોને પાસે માનતા. એકાંત વધતું જતું હતું. વૃક્ષો અને વનસ્પતિ પણ અદૃશ્ય થયાં હતાં, માત્ર નકરો ખડક, હિમ અને બરફ અને ક્યાંક ક્યાંક બહુ પુષ્પો અને છતાં આ જંગલી અને વેરાન પ્રકૃતિમંદિરોમાં હું કંઈક અજબ તૃપ્તિ અનુભવતો અને સ્ફૂર્તિથી અને આહ્લાદથી ઊભરાતો.

આ પ્રવાસ દરમિયાન મને એક રોમાંચક અનુભવ થયો. ઝોજીલા ઘાટ છોડીને આગળ એક જગ્યાએ-એનું નામ હું ધારું છું કે માતાયાન હતું-અમને કહેવામાં આવ્યું કે, અમરનાથની ગુફા અહીંથી માત્ર આઠ માઈલ છે. હા, એ ખરું કે અફાટ હિમસમૂહથી ઢંકાયેલો એક જબરદસ્ત પહાડ ઓળંગવાનો પડ્યો હતો. પણ તેમાં શું ? આઠ માઈલ તો કંઈ વિસાતમાં ન હતા. હોંશમાં ને હોંશમાં અને અનુભવ ન હોવાને લીધે અમે એ ઓળંગવાનો નિર્ણય કર્યો. 11,500 ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલ અમારા પડાવથી અમે નીકળી પડ્યા અને એક નાનકડી ટુકડી લઈને પહાડ ચડવા માંડ્યો. ત્યાંનો એક ભરવાડ અમે ભોમિયા તરીકે સાથે લીધો હતો.

સૌ દોરડાની સાંકળેથી એકબીજાની સાથે સંકળાઈ અનેક હિમનદીઓ ઓળંગતા ચડતા ગયા અને અમારી મુશ્કેલી વધતી ગઈ. શ્વાસ લેવો કંઈક મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. અમારા મજૂરો બહુ ભારથી લદાયેલા નહોતા, છતાં લોહીની ઊલટી કરવા

લાગ્યા. હિમ પડવા લાગ્યું અને હિમનદીઓ ભયાનક લપસણી થઈ પડી; અમે થાકીને લોથ થઈ ગયા હતા. અને એક એક ડગલું ભરતાં કંઠે પ્રાણ આવતા હતા. પણ જડસાની જેમ અમે ચડવું ચાલુ રાખ્યું.

અમે અમારે પડાવેથી સવારે ચાર વાગ્યે નીકળ્યા હતા અને બાર કલાકના સતત ચડાણને અંતે જોઈએ છીએ તો અમારી સામે એક વિશાળ હિમસરોવર પડ્યું હતું. હિમાચ્છાદિત શિખરોથી વીંટળાયેલું આ ભવ્ય દૃશ્ય દેવોના મસ્તક ઉપર મુકુટ જેવું લાગતું હતું. પણ હિમ અને ધુમ્મસ પડતાં જતાં હતાં એટલે આ દૃશ્ય પણ અમારી નજર આગળથી અદૃશ્ય થઈ ગયું. અમે કેટલી ઊંચાઈએ હતા એ તો હું જાણતો નથી; પણ, હું ધારું છું કે 15,000 કે, 16,000 ફૂટની ઊંચાઈ તો જરૂર હોવી જ જોઈએ. કારણ, અમરનાથની ગુફાથી અમે બહુ ઊંચે હતા. હવે લગભગ અરધા માઈલનું આ હિમસરોવર ઓળંગી પેલે પાર આવેલી ગુફાએ પહોંચવાનું હતું. અમને લાગ્યું કે, હવે ચડવાનું પૂરું થયું છે એટલે મોટી મુશ્કેલીઓ તો ઓળંગી ચૂક્યા. એટલે, સાવ થાક્યા હતા છતાં પણ પ્રસન્ન ચિત્તે આ નવી મજલ શરૂ કરી.

રસ્તામાં અનેક જગ્યાએ હિમનદીઓમાં મોટી ખોભણો આવતી હતી અને અનેક ઠેકાણે તાજું હિમ પડવાને લીધે આવી ખોભણો દેખાતી ન હતી. અજાણતાં પગ મુકાયો તો ગડગપ ગયા ! અને સાચે જ તેમ થયું. આ તાજા પડેલા હિમથી હું છેતરાયો અને મારું આવી બન્યું. મેં પગ મૂક્યો કે તરત જ બરફ ધસી પડ્યો અને હું એક ભયાનક અને પહોળી ખોભણમાં લપસ્યો. આ ખોભણ તો એક ભયાનક ઊંડી ખાઈ હતી. અને એમાં જે ગયો તે યુગોના યુગો સુધી ત્યાં સુરક્ષિત રીતે દટાઈ રહે, એ વિષે કશી જ શંકા નહોતી. પણ પેલા દોરડાએ મને પકડી રાખ્યો. ખોભણની એક બાજુએ હું વળગી રહ્યો અને મને ખેંચી કાઢવામાં આવ્યો. આથી અમારા હાંજા ગગડી તો ગયા જ, છતાં અમે અમારી કૂચ ચાલુ રાખી. પણ આ ખોભણોની સંખ્યા અને વિશાળતા વધતી જતી હતી અને અમારી પાસે આમાંની કેટલીકને ઓળંગવાનાં સાધનસામગ્રી રહ્યાં ન હતાં; એટલે આખરે થાકી, સાવ નિરાશ થઈ અમે પાછા ફર્યા, અને અમરનાથની ગુફાનાં દર્શન કરવાનાં રહ્યાં તે રહ્યાં.

કાશ્મીરનાં ઊંચાં ગિરિવરો અને ખીણો ઉપર હું એટલો બધો મુગ્ધ હતો કે પાછા તરત ત્યાં જવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. અનેક પ્રવાસના ઘાટ ઘડ્યા. આમાંનો એક તો તિબેટના અલૌકિક સરોવર માનસરોવરની અને પાસે જ આવેલા હિમાચ્છાદિત કૈલાસની યાત્રાનો વિચાર હતો. એ વિચારમાત્રે હું આનંદથી ઊભરાતો. એ વાતને તો અઢાર વર્ષ થયાં, છતાં આજે પણ કૈલાસ અને માનસરોવરથી હું એટલો ને એટલો જ દૂર છું. હું તો અનેક વાર કાશ્મીર જવાની ઘણીયે ઈચ્છા છતાં કદી પાછો કાશ્મીર જઈ શક્યો જ નથી. અને રોજ રોજ રાજકાજનાં અને લોકસેવાનાં વમળમાં વધારે ને વધારે ગૂંચાતો ગયો છું. ગિરિવરો ચડીને અથવા દરિયા ઓળંગીને મારી પ્રવાસલાલસા તૃપ્ત કરવાને બદલે જેલજાત્રાથી મારે એ તૃપ્ત કરવી પડી છે. અને છતાં, એવા પ્રવાસોના ઘોડા હું ઘડ્યા જ કરું છું.

એ આનંદ જેલમાં પણ કોણ લઈ શકે એમ છે ? અને જેલમાં બીજું કરવાનું પણ શું હોય ? એટલે હજી હું એ દિવસનાં સ્વપ્નાં જોઉં છું કે જ્યારે હિમાલયમાં રખડતો રખડતો માનસરોવર અને કૈલાસનાં દર્શનના મારા મનોરથ હું પૂરા કરી શકીશ. દરમ્યાન જીવનની પળો ઝપાટાબંધ વહી જાય છે, યુવાવસ્થામાંથી આધેડ અવસ્થામાં પ્રવેશ થાય છે, અને એ પછી વધારે બૂરી અવસ્થા આવી રહેશે. એટલે ઘણીક વાર મને થાય છે કે, કૈલાસ અને માનસરોવર જોવા પહેલાં તો હું વૃદ્ધાવસ્થાથી સાવ અપંગ થઈ ગયો હોઈશ. પણ ગમ્ય સ્થાન ભલેને દેખાતું ન હોય તોપણ તે પ્રતિ પ્રવાસ કદી એળે જતો નથી.

હજીય મનની મહીં રમી રહેલ એ પર્વતો,
દીસે બહુ ડરામણા રુધિરરંગ સંધ્યા તણે;
તથાપિ દિલમાં વસ્યો ચિર અદમ્ય ઉત્સાહ કો,
સદૈવ તલસી રહ્યો ગિરિહિમો તણી શાંતિને.
(વોલ્ટર ડલામેર)

અનુવાદક: મહાદેવભાઈ દેસાઈ

(‘મારી જીવનકથા’માંથી)

શબ્દસમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

નિર્જન-માણસ વિનાનું, સૂનું; નકરો-ફક્ત, માત્ર; કૂચ કરવી-ચાલવું, આગળ વધવું; શિખર-પર્વતનો ટોચનો ભાગ; હિમ-અતિશય ઠંડી, બરફ; મુકુટ-માથે પહેરવાનું સાધન; પ્રપાત-ધોધ; વેરાન-ઉજાડ; આહ્વાદ-હર્ષ, આનંદ; અફાટ-ખૂબ વિશાળ; ખોભણ-ખો, ગુફા, (અહીં)ખાડો; યુવાવસ્થા-યુવાનીની અવસ્થા; લાલસા-ઈચ્છા; ગિરિવર-પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ-હિમાલય

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

નિર્મળ × મલિન; વિશાળ × સંકુચિત; ભવ્ય × સામાન્ય; પ્રસન્ન × ઉદાસ; દૃશ્ય × અદૃશ્ય; સુરક્ષિત × અસુરક્ષિત

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

શરીરે મોટું પણ અક્કલમાં ઓછું-જડસુ; હિમાલયમાંથી નીકળતી ખૂબ ઠંડા પાણીના પ્રવાહવાળી નદી-હિમનદી; રસ્તાનો જાણકાર-ભોમિયો; કુદરતનું સુંદરધામ-પ્રકૃતિમંદિર; બરફથી ઢંકાયેલું-હિમાચ્છાદિત; વહેતા પાણીમાં થતું ફૂંડાળું-વમળ; જ્યાં જવાનું ધાર્યું છે તે સ્થાન-ગમ્ય સ્થાન; રાજકારણને લગતું કાર્ય-રાજકાજ; અડધી ઉંમરે પહોંચેલું-આધેડ

રૂઢિપ્રયોગ

થાકીને લોથ થઈ જવું-અતિશય થાકી જવું; કંઠે પ્રાણ આવવા-ખૂબ જ મુશ્કેલ કાર્ય હોવું; હાંજા ગગડી જવાં-ખૂબ ગભરાઈ જવું; ઘોડા ઘડવા-આયોજન કરવું, વિચારવું

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલાં વિધાનો માટે સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓) નિશાની કરો.

(1) સાંકડી અને નિર્જન ખીણોમાં ફરવાનો લેખકનો-

(A) કાયમી અનુભવ હતો.

(B) ઓછો અનુભવ હતો.

(C) પ્રથમ અનુભવ હતો.

(D) છેલ્લો અનુભવ હતો.

(2) હિમનદી ઓળંગવાનાં સાધનોના અભાવને કારણે

(A) પાછા ફર્યા

(B) આગળ વધ્યા

(C) રોકાઈ ગયા

(D) સફળ થયા

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

(1) પ્રવાસમાં લેખકની કયા સ્થળે જવાની ઈચ્છા હતી ?

(2) પ્રવાસમાં લેખકની સાથે કોણ હતું ?

(3) ખોભણમાં પગ લપસ્યા છતાં લેખક કેવી રીતે બચ્યા ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર પાંચ-સાત વાક્યમાં લખો.

- (1) પાઠને આધારે હિમાલયની સાહસ યાત્રાનું વર્ણન કરો.
- (2) લેખકે વર્ણવેલું હિમાલયનું સૌંદર્ય તમારા શબ્દોમાં લખો.
- (3) પ્રવાસ અધૂરો મૂકીને આવવું પડ્યું તે તમને યોગ્ય લાગ્યું કે નહિ તે કારણો સાથે જણાવો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- કાકા કાલેલકરનું ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ પુસ્તક મેળવીને અનુકૂળતાએ વાંચવું.
- તમે કરેલા યાદગાર પ્રવાસનું દસ-પંદર લીટીમાં વર્ણન કરવું.
- જવાહરલાલ નહેરુના પુસ્તક ‘ડિસ્કવરી ઓફ ઈન્ડિયા’નો ગુજરાતી અનુવાદ મેળવીને વાંચવો.
- હિમાલયમાં આવેલાં તીર્થસ્થાનોની માહિતી મેળવવી.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

સરળ, ટૂંકાં, સચોટ અને અર્થસભર વાક્યો આ કૃતિમાં અનેક સ્થળે જોવા મળે છે. વર્ણનાત્મક ગદ્યનું આ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. ‘સદૈવ’, ‘ગમ્ય સ્થાન’ જેવા તમને ઓછા સાંભળવા મળતા શબ્દોનો ઉપયોગ થયો છે. આ શબ્દોનો તમે તમારા લેખનકાર્યમાં ઉચિત સ્થાને પ્રયોગ કરો. ‘હિમગિરિ’ શબ્દને સ્થાને ‘ગિરિહિમો’ શબ્દ કેવું નાવીન્ય બક્ષે છે તે સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

‘હિમાલયમાં એક સાહસ’ આત્મકથાનો અંશ છે. અંગ્રેજીમાં લખાયેલી આત્મકથાનો મહાદેવભાઈ દેસાઈએ કરેલો અનુવાદ ભાવવાહી બની શક્યો છે. અનુવાદ એક કળા છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરવા.

જેલનિવાસ દરમ્યાન ઈ.સ.1934-35 માં પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ લખેલી ‘મારી જીવનકથા’ વિશે વિદ્યાર્થીઓને માહિતગાર કરવા. પાઠના અંતે પંડિતજીએ ટાંકેલી વોલ્ટર ડલામેરની અંગ્રેજી પંક્તિઓ ઉપરથી મહાદેવભાઈએ લખેલી અનુવાદિત પંક્તિઓ સ્વયં એક કવિતાની કક્ષાનો ભાવાનુવાદ છે તેની પણ વિદ્યાર્થીઓને માહિતી આપવી.

પ્રવાસમાં સાહસિકતાની સાથે પૂર્વ આયોજન, જરૂરી સાધન સામગ્રી અને તેનો ઉચિત ઉપયોગ અત્યંત અનિવાર્ય છે. જીવના જોખમે પ્રવાસ કરવાને બદલે આયોજનબદ્ધ પ્રવાસ સફળતાને વરે છે અને વધુ આનંદ આપે છે તે અંગે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

●

રઈશ મણિયાર

(જન્મ : 19-08-1966)

રઈશ મણિયારનું મૂળ વતન વલસાડ પાસેનું પારડી ગામ છે. તેઓ એમ.ડી. (બાળરોગ નિષ્ણાત) થયેલા છે. ‘કાફિયા નગર’, ‘શબ્દ મારા સ્વભાવમાં જ નથી’ અને ‘નિહાળતો જા’ તેમની નોંધપાત્ર કૃતિઓ છે. ‘અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ’, ‘ગઝલ: રૂપ અને રંગ’, ‘ગઝલનું છંદોવિધાન’ તેમના વિવેચનના ગ્રંથો છે. ‘બાળ ઉછેરની બારાખડી’ તેમનું બાળ ઉછેરનું નોંધપાત્ર પુસ્તક છે.

મુક્તક એ કાવ્ય સાહિત્યનું લઘુ સ્વરૂપ છે. બે, ચાર કે છ પંક્તિઓમાં લાઘવથી કવિ વિષય કે સંવેદનને રજૂ કરતા હોય છે. આ જગતમાં અનેક પ્રકારના સંઘર્ષો છે એમાં હાર્યા વગર સતત આગળ વધવાનું છે. સુખ અને દુઃખ તો એક સિક્કાની બે બાજુ છે. સુખમાં છકી નથી જવાનું ને દુઃખમાં તૂટી નથી જવાનું. આ દુનિયામાં એવો કોઈ મુગટ એટલે કે એવી જવાબદારી નથી કે જેમાં ભાર ના હોય. આનંદથી એ ભારને પણ વહન કરવાનો ભાવ આ મુક્તકમાં છે.

બરકત વીરાણી ‘બેફામ’

(જન્મ : 25-11-1923, મૃત્યુ : 02-01-1994)

‘બેફામ’નું મૂળ નામ બરકતઅલી ગુલામહુસેન વીરાણી હતું. તેઓ ભાવનગર જિલ્લાના ઘાંધળી ગામના વતની હતા. આકાશવાણી મુંબઈમાં એડિટર તરીકેની કામગીરી બાદ નિવૃત્ત થયા હતા. ‘માનસર ઘટા’ અને ‘પ્યાસ’ એમના ગઝલ સંગ્રહો છે. એમની ‘આગ અને અજવાળા’ તથા ‘જીવતા સૂર’ વાર્તાઓ પ્રકાશિત થયેલી છે. ‘રસ સુગંધ ભાગ-1 અને ભાગ-2’ એમની નવલકથાઓ છે.

આ મુક્તકમાં કર્મનો મહિમા છે. માણસની સફળતા એની હાથની રેખાઓમાં નહિ પણ એની મહેનતમાં હોય છે. કોઈ ઈમારત બનાવતાં પહેલાં એનો નકશો બનાવવામાં આવે છે, પરંતુ નકશો એ ઈમારત નથી. એમ નસીબ એ જીવન નથી. જીવન તો માણસની મહેનત અને પ્રયત્નથી બને છે.

મુરલી ઠાકુર

(જન્મ : 1910, મૃત્યુ : 1975)

મુરલીધર રામચંદ્ર ઠાકુર સાબરકાંઠા જિલ્લાના ઉમેદગઢના વતની હતા. તેઓ ગુજરાતીના અધ્યાપક અને ત્યારબાદ આકાશવાણીમાં ગુજરાતી કાર્યક્રમોના નિર્માતા બન્યા હતા. ‘સફર અને બીજાંકાવ્યો’માં તેમનાં કાવ્યો સંગ્રહાયાં છે. ‘મેળો’ તેમનાં બાળગીતોનો સંગ્રહ છે. ‘પ્રેમલ જ્યોત’માં તેમની વાર્તાઓ ગ્રંથસ્થ થઈ છે. ‘ગાંધીવાણી’ નામે તેમનો અભ્યાસગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

(જન્મ : 11-11-1937, મૃત્યુ : 31-07-1981)

અનિરુદ્ધ લાલજીભાઈ બ્રહ્મભટ્ટનું વતન વીરમગામ પાસેનું દેત્રોજ છે. તેઓ અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરતા હતા.

કવિ, વિવેચક, વાર્તાકાર અને નિબંધકાર તરીકે તેઓ જાણીતા છે. ‘કિમપિ’ એમનો કાવ્યસંગ્રહ છે. ‘અજાણ્યું સ્ટેશન’ વાર્તાસંગ્રહ છે. ‘નામરૂપ’માં તેમના ચરિત્રનિબંધો છે. ‘ચલ મન વાટે-ઘાટે’ ના ચાર ભાગમાં તેમની નિબંધિકાઓ પ્રગટ થયેલી છે. ‘ઋષિવાણી’ નામના ગ્રંથમાં અધ્યાત્મ અને ચિંતન વિષયક લેખો છે.

બીજા હાઈકુમાં રાતનું ચિત્ર છે. દીપ હોલવવાથી અંધારું થશે એની ચિંતા છે પણ બારીમાં તો ચંદ્ર ખીલી ગયો છે એ દૃશ્ય આપણી નજર સામે ઊભું થાય છે. અંધકાર અને પ્રકાશની બે સ્થિતિ સરસ રીતે પ્રગટ થઈ છે.

દુહા એ મૂળ લોકસાહિત્યનું સ્વરૂપ છે. અત્યંત લાઘવથી કોઈ પ્રસંગ, ભાવ રજૂ થતો હોય છે. પ્રથમ દુહામાં ઉત્તમ વ્યક્તિ બનવું એ કેટલું અઘરું છે એ ભાવ જુદાં જુદાં ઉદાહરણો દ્વારા વ્યક્ત થયો છે. કુલદીપક થવું એટલે કે પોતાના કુળને ઉજાળવું કઠિન છે. દેશદીપક થવું એ તો દુર્લભ વાત છે. જ્યારે જગતના દીપક બનવું, આખા જગતને ઉજાળવું એ તો કોઈ ભગવાનનો અંશ હોય એ વ્યક્તિ જ કરી શકે.

બીજા દુહામાં કવિએ વર્ણવ્યું છે કે આદર અને સ્નેહ મહત્વના છે. તે જ સાચો સંબંધ છે આદર અને સ્નેહ વિનાના ઘરમાં સોનાનો વરસાદ થતો હોય તો પણ ત્યાં ન જવું જોઈએ.

દુહા

1. કુલદીપક થાવું કઠિન, દેશદીપક દુર્લભ,
જગદીપક જગદીશના, અંશી કોક અલભ્ય.
2. આવ નહીં, આદર નહીં, નહીં નયનમાં નેહ,
તે ઘર કદી ન જાઈએ, કંચન વરસે મેહ.

મુક્તક

1. ચેતજે જીતમાંય હાર ન હો,
સુખ એ દુઃખનો કોઈ પ્રકાર ન હો;
એવો કોઈ મુગટ બન્યો જ નથી,
જેનો માથે જરાય ભાર ન હો.

- રઈશ મણિયાર

2. સફળતા જિંદગીની હસ્તરેખામાં નથી હોતી,
ચણાયેલ ઈમારત એના નકશામાં નથી હોતી.

- બરકત વીરાણી 'બેફામ'

હાઈકુ

1. ખોરડું નાનું
સૂરજનો ઉજાસ
મોટું આંગણું

-મુરલી ઠાકુર

2. દીપ હોલવું,
થશે અંધારું; અરે!
બારીમાં ચંદ્ર !

- અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

દુર્લભ-મુશ્કેલીથી મળે તેવું, દુષ્પ્રાપ્ય; અંશી-જેનો તે ચોક્કસ અંશ છે તેવું; મેહ-વરસાદ, મેઘ; જગત-વિશ્વ; મુગટ- તાજ(અહીં) સત્તા, જવાબદારી; ભાર-બોજ; આંગણ-ઘરના બારણા સામેની ખુલ્લી જગ્યા, ફળિયું

તળપદા શબ્દો

કો-કોઈક; નેહ-સ્નેહ; હોલાવું-હોલવવું

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

દુર્લભ×સુલભ; આદર×અનાદર

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) કવિ ક્યાં જવાની ના પાડે છે ?

(A) આવકાર મળે ત્યાં

(B) આદર મળે ત્યાં

(C) આંખોમાં સ્નેહ દેખાય ત્યાં

(D) આવકારો ન મળે ત્યાં

(2) શું બનવું દુર્લભ છે ?

(A) કુલદીપક

(B) દેશદીપક

(C) વીર

(D) મહાન

2. એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) કવિની દૃષ્ટિએ ભારવાળો મુગટ એટલે શું ?

3. બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

(1) મુરલી ઠાકુરને આંગણું મોટું શા માટે લાગે છે?

4. સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર આપો.

(1) પ્રથમ મુક્તકમાં કવિ કઈ વાતની ચેતવણી આપે છે? વિસ્તારથી સમજાવો.

(2) પંક્તિઓ સમજાવો.

“સફળતા જિંદગીની હસ્તરેખામાં નથી હોતી,

ચણાયેલ ઈમારત એના નકશામાં નથી હોતી.”

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

વર્ગખંડમાં કે શનિવારના સંમેલનમાં દુહા ગાવાની સ્પર્ધા ગોઠવો.

હાઈકુનું બંધારણ શિક્ષક પાસેથી સમજીને હાઈકુ લખવા પ્રયત્ન કરો. ઓછામાં ઓછા પાંચ હાઈકુ લખો. જો શક્ય હોય તો હાઈકુના ભાવનું ચિત્ર દોરો.

સુવિચારોનો સંગ્રહ કરો અને દરરોજ શાળાના ભીંતપત્રમાં તે લખાય તેવું ગોઠવો.

ગુજરાતી-હિન્દી-સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં મુક્તકો કંઠસ્થ કરી સંમેલનમાં તેની રજૂઆત કરો.

હાઈકુ અને મુક્તકોનો હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.

ભાષા અભિવ્યક્તિ

દુહાની લાક્ષણિકતા જ એ છે કે શબ્દો ઓછા હોય, છતાં વાત ચોટદાર હોય. બીજા દુહામાં 13 જેટલા શબ્દોના ઝૂમખામાં અહીં ત્રણ વખત ‘નહિ’ શબ્દનું પુનરાવર્તન થાય છે. ‘તે’ - સર્વનામ છે ‘કદી’ ક્રિયાવિશેષણ છે. પ્રથમ ચરણમાં ‘અ’ વર્ણના અને બીજા ચરણમાં ‘ન’ વર્ણના પુનરાવર્તનથી વર્ણાનુપ્રાસની ગૂંથણી થાય છે. આમ, અહીં ગાગરમાં સાગર સમાવાયો છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

દુહા :

દુહા ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં ઘણું કહેવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. બે લીટીના દુહામાં જીવનની સચ્ચાઈ કે જીવનોપયોગી વિચાર રજૂ થતા હોય છે.

કુળને તારનાર કે દેશનું નામ રોશન કરનાર વ્યક્તિ મળવી કઠિન અને દુર્લભ છે. પરંતુ સમગ્ર જગતને માર્ગ બતાવે તેવા તો ઈશ્વરના અંશ જ હોઈ શકે એવા અર્થમાં પ્રયોજાયેલા પ્રથમ દુહાને સમજાવવા આપણી આસપાસનાં વિખ્યાત હોય તેવાં ઉદાહરણ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરવાં.

આજના ઝડપી જમાનામાં માણસને સમય મળતો નથી. જીવનની ભાગદોડમાં માનવતા જાણે મરી પરવારી છે, પરિણામે મહેમાનો આવે તે પણ પોસાતું નથી અને પાલવતું પણ નથી. શહેરી જીવનની આ કરુણ વાસ્તવિકતા છે. ખરેખર તો અતિથિને પ્રેમ, આદર ન મળે તો તેવા ઘેર સોનાનો વરસાદ થતો હોય તો પણ જવું ના જોઈએ તેવો આ દુહાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવો. અતિથિ સત્કારને લગતી બોધકથાઓ કહેવી. તેમજ કવિ દાદની ‘આવકારો મીઠો આપજે’ જેવી કાવ્યપંક્તિઓના સંદર્ભ આપી ‘અતિથિ દેવો ભવ’ની ભાવના બાળકોમાં વિકસે તેવી ચર્ચા કરવી.

મુક્તક :

મુક્તક એટલે મોતી. મોતીની જેમ મુક્તક પણ ઓછા શબ્દોનું (નાનું), ભાવની રીતે સુંદર અને વિચારની રીતે અમૂલ્ય(કિંમતી) હોય છે તેવી સમજ આપવી.

(1) જે વ્યક્તિ ટોચ પર પહોંચે છે, ઊંચાઈ, પદ કે ઉન્નતિ પામે છે તેની જવાબદારીઓ પણ વિશેષ હોય છે. કશુંક મેળવવા કશુંક ગુમાવવું પડતું હોય છે. કોઈપણ વસ્તુ એમ ને એમ નથી મળી જતી. જવાબદારીનો કાંટાળો તાજ ઘણીવાર ભારરૂપ પણ લાગતો હોય છે પરંતુ તે વાત પરસ્પરાવલંબી છે. તે વિચારને આ મુક્તકના માધ્યમથી સ્પષ્ટ કરવો અને વિદ્યાર્થીઓને જવાબદારી સ્વીકારવા તૈયાર કરવા.

(2) પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ બેમાંથી કોણ ચઢિયાતું એવી ચર્ચા વારંવાર સાંભળવા મળતી હોય છે. આ મુક્તકમાં પુરુષાર્થને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. સફળ વ્યક્તિઓ ખૂબ સંઘર્ષ પછી સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે ! હસ્તરેખાને આધારે બેસી રહેવાથી સફળતા મળતી નથી તે વાત નકશામાં દર્શાવેલી ઈમારત સાથે સરખાવીને પ્રેરક રીતે રજૂ થઈ છે તે અંગેની ચર્ચા કરી વિદ્યાર્થીઓને પુરુષાર્થ કરવા માટે પ્રેરવા.

‘उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥’

જેવા સંસ્કૃત સુભાષિતનો સંદર્ભ આપવો.

હાઈકુ :

(1) કુદરતી તત્ત્વો કોઈ ભેદભાવ વિના સૌને વિપુલ માત્રામાં આપે છે હવા, સૂર્યપ્રકાશ, પાણી, વૃક્ષનો છાંયો, નદી-ઝરણાં-સરોવર, પર્વત સૌને સમાનભાવે સ્વીકારે છે.

ઘર ભલે નાનું હોય પણ સૂરજના ઉજાસે ઝળહળતું આંગણું ઘણું મોટું લાગે છે. વ્યક્તિનું ઘર નાનું હોઈ શકે પણ કુદરત વિશાળ હોય છે. આવા એકાધિક અર્થો વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી મેળવવા અને કાવ્યાનંદ તરફ વાળવા.

(2) ઈશ્વર ક્યારેય બધા રસ્તા બંધ કરતો નથી. દાંત આપનાર ચાવણું પણ આપતો હોય છે. એક રસ્તો બંધ થાય તો બીજો રસ્તો તે ખોલી આપે જ છે તેથી મનુષ્યે નિરાશ થવાને બદલે રસ્તો શોધવા પ્રયત્ન કરવો. દીપ હોલવાતાં અંધારું થશે પણ ચંદ્રનો પ્રકાશ બારી વાટે ઘરમાં પ્રકાશ પાથરવા તૈયાર છે. આપણે બારી ખોલવાની જરૂર છે. આવા અર્થો વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

જોરાવરસિંહ જાદવ

(જન્મ : 10-02-1940)

જોરાવરસિંહ દાનુભા જાદવ ધંધુકા તાલુકાના આકરુ ગામના વતની છે. સહકારી સંસ્થામાંથી અધિકારી તરીકે નિવૃત્ત થઈ અમદાવાદમાં રહે છે. તેમણે લોકસાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં કાર્ય કરેલું છે, સંપાદન કરેલું છે. ‘મરદ કસુંબલ રંગ ચડે’, ‘આપણા કસબીઓ’, ‘મરદાઈ માથા સાટે’ અને ‘લોકજીવનનાં મોતી’, ‘લોકસંસ્કૃતિમાં પશુઓ’, એમના લોકકથા અને લોકજીવનને સ્પર્શતા ગ્રંથો છે. વિચરતી જાતિની લોકકથાઓને તેમણે વાચા આપી છે. તેમને વિવિધ પુરસ્કારો મળ્યા છે.

આ લોકકથામાં આંબા પટેલનો અશ્વશોખ અને અશ્વ પ્રત્યેના સંતાન જેવા વાત્સલ્યનું આલેખન થયું છે. સાથે સાથે જાતવાન ઘોડીની વફાદારી અને સ્વામીભક્તિ પણ નિરૂપાઈ છે. સૌરાષ્ટ્રની તળપદ બોલીનું જોમ અને માધુર્ય, પ્રેમભર્યું જીવન પણ આ લોકકથામાં સજીવ થઈ ઊઠ્યું છે. માનવ અને પ્રાણીની પરસ્પરની પ્રીતને આ કથા આકર્ષક ઉઠાવ આપે છે.

પચાસેક વરસ મોર્યની આ વાત છે. એ વખતે ગોહિલવાડની ધરતી માથે આવેલા વાવડી ગામના આંબા વાછાણી(પટેલ)નું ખોરડું મલક આખામાં જાણીતું હતું. ગામ અને પરગામના સંધાય માનવી આંબા વાછાણીને આંબા અદા (દાદા) ના નામથી બકોરતા. આંબા પટેલ સમજણા થયા ત્યારથી એમને ઘોડાનો જબરો શોખ વળગેલો.

આંબા પટેલ ઉંમરલાયક થયા અને ઘરનો કારભાર એમના હાથમાં આવ્યો ત્યારે બાબરા જઈને ઢેલ(ઘોડીની જાત)ની અસલ ઓલાદની છ મહિનાની વછેરી મૂલવી લાવ્યા. આરસમાંથી કંડારી કાઢી હોય એવી વછેરીનો જોટો ગોહિલવાડ પંથકમાં જડવો ભારે મુશ્કેલ હતો. રૂપાળી વછેરીના ચારેય પગ ને કપાળ ધોળેલાં હતાં. કાનની ટીસિયું બેવડ વળી જતી હતી. વછેરી જ્યારે ચમકતી ચાલે ગામ સોંસરવી નીકળતી ત્યારે ગામ-લોકો ફાટી આંખે નીરખી રહેતા. કેટલાક તો કહેતા ખરા : ‘માળો આંબો પટેલ વછેરી ગોતી લાવ્યો છે ને કંઈ !’

વછેરી જ્યારથી ઘેર આવી ત્યારથી આંબા પટેલે એનું જીવન જેમ જતન કરવા માંડ્યું. વછેરીને દૂધ પાવા ભરવાડની ઝોકમાંથી બે બકરિયું લાવીને ઘર-આંગણે બાંધી દીધી, ને સવાર-સાંજ બેય બકરિયું દોહીને એનું દૂધ પાવા માંડ્યું. પંડયના દીકરા ઘોડયે વછેરીની માવજત થતી હોવાથી વછેરી દીએ નો વધે એટલી રાતે ને રાતે નો વધે એટલી દીએ ઝપાટા મોઢે વધે ચડી. બીજું વરસ બેઠું ત્યાં તો વછેરીએ ચડવ થઈ જાય એટલું કાઠું કાઢ્યું. બરાબર ત્રીજા વરસે વછેરી ચડવ થઈ ગઈ. આંબા પટેલ ખાંતે-ખાંતે એને રેવાળ શીખવી. અસલ ઓલાદની વછેરી તો માના કોઠામાંથી જ સંધુચ શીખીને અવતરતી હોય છે. રેવાળ તો બસ એના બાપની જ. માથે બેઠેલો અસવાર હાથમાં દૂધની ટબૂડી લઈને મોટી રેવાળમાં પાંચ ગાઉની ભોં વઘો જાય તો દૂધનું ટીપુંય હેઠું નો પડવા દે.

એક દિવસ આંબા પટેલના મામાએ માણસ મોકલીને સંધેવો કહેરાવ્યો :

“ભાણેજને માલૂમ થાય કે જે કામ કરતા હોય ઈ પડતા મૂકીને મણાર(ગામ) આવીને રોટલા શિરાવજો.”

મામાનો સંધેવો સાંભળીને આંબા પટેલને સારાં-મોળાં ઓહાણ(વિચારો) આવવા માંડ્યાં :

“કોઈ દી નઈ ને મામાએ આજ આવા વાવડ કેમ કેવરાવ્યા હશે? નક્કી કંઈ નવા-જૂની થઈ હશે, નકર મામા કામ પડતું મૂકીને આવવાના સમાચાર મોકલે નૈ.”

આંબા પટેલે આવનાર માણસને, ફેરવી-ફેરવીને એકની એક વાત અનેક વાર પૂછી જોઈ, પણ આગતુંકે પેટ દીધું નૈ.